

СТАНОВЛЕННЯ ГРАФІЧНОЇ СИСТЕМИ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

Тетяна ХОМЕНКО (Кропивницький, Україна)

У статті розглядаються питання становлення графічної системи німецької мови у контексті германського мовного простору. Охарактеризовано типи письма германців: рунічне, готське, латинське. Зроблений опис рис графічної системи німецької мови, характерних для кожного етапу її розвитку. Проаналізовано особливості засобів застосування алфавітів для передачі на письмі німецької мови, виникнення німецької писемності, що надало можливість прослідкувати тенденції розвитку різних графічних систем, від прадавніх до сучасного етапу функціонування німецької мови.

Ключові слова: графічна система німецької мови, письмо германців, типи алфавітів, німецька писемність, тенденції розвитку графічних систем.

В статье рассматриваются вопросы становления графической системы немецкого языка в контексте германского языкового ареала. Дана характеристика типов письма германцев: рунического, готского, латинского. Сделано описание черт графической системы немецкого языка, характерных для каждого этапа ее развития. Проанализированы особенности средств применения алфавитов для передачи на письме немецкого языка, возникновение немецкой письменности, что дало возможность проследить тенденции развития разных графических систем от древних до современного этапа функционирования немецкого языка.

Ключевые слова: графическая система немецкого языка, письмо германцев, типы алфавитов, немецкая письменность, тенденции развития графических систем.

The article deals with the questions of German graphic system formation in the context of the German languages space. Such types of German writing such as Runic, Gothic, Latin are characterized. The description of graphic system features of the German language, specific to each stage of its development is made. The article analyses the peculiarities of using alphabets for transmission of the German language writing, the appearance of German literature, which gave the opportunity to track trends in the development of different visual systems from ancient to modern stage of the German language functioning.

Key words: German graphic system, the writing of the Germans, types of alphabets, German writing, trends in the development of graphic systems.

Мовлення є невід'ємною складовою людського суспільства. Відомо, що писемне мовлення виникло набагато пізніше, ніж усне. Писемний текст не звертається безпосередньо до читача, як це відбувається в усному мовленні. В усній комунікації можна скорегувати висловлювання та розуміння його щодо мовленнєвої ситуації. Писемне мовлення не підлягає ситуативній корекції. Оскільки немає можливості уточнити подану інформацію у момент читання, писемні тексти повинні бути зрозумілими для всіх членів суспільства повсякчас.

Вміння писати передбачає правильно застосовувати писемні знаки і відтворювати всім зрозумілі форми слова. К. Хеллер стверджує, що для суспільства важливо встановити норми письма, оскільки писемна мова зберігає інформацію протягом розвитку суспільства [8]. Тому вимог до писемної мови висувається більше, ніж до усної.

Окрім встановлених правил правопису [7, с. 57], на розуміння писемного тексту впливають форми знаків, якими передається інформація. Стаття має на меті проаналізувати та охарактеризувати етапи розвитку графічної системи німецької мови у контексті германського мовного простору.

Накреслення та звукове значення писемних знаків, у першу чергу літер, вивчає такий розділ мовознавства, як графіка. Графікою також називають сукупність засобів писемності; систему відношення між буквами та звуками (фонемами) [10].

До засобів сучасної графіки відносять основні (літери, знаки пунктуації) та другорядні засоби (скорочення слів, пробіли між словами, відступи, великі літери, підкреслювання, знаки наголосу, шрифтові виділення та позначки). Вважається, що передача інформації на письмі відбувається за допомогою графем, що складають систему у рамках окремої мови. Деякі дослідники ототожнюють систему графем з письмом і відносять сюди форми реалізації графем, графічне позначення написання слів разом та окремо, поділ слів на склади, інтерпунктуаційні знаки [9, с. 96]. Ми будемо називати системою графем (графічною системою) алфавіт писемності певної (німецької) мови. Форми літер у ньому та діакритичні знаки, що застосовуються для розрізнення схожих графем.

Поняття графем ввів у лінгвістику І.А. Бодуен де Куртене на початку 20 століття. У повоєнній лінгвістиці цю проблему розглядали Т. Амірова, В. Гак, В. Журавльов, О. Залізняк. Основи загальної теорії письма досліджували Л. Зіндер, Ю. Маслов, В. Топоров, М. Яковлев вивчали дистрибуцію графем у писемних текстах. Історією та теорією графеміки займалися Т. Амірова, Р. Макарова.

У німецькій лінгвістиці проблеми графіки, графеміки, графем досліджували такі вчені, як К. Дюршанд, Х. Гюнтер, О. Людвіг, М. Корт. К. Хеллер розглядав історію поняття графем, П. Галльманн – класифікацію графем, Д. Неріус – функціональний взаємозв'язок фонем та графем німецької мови.

Проблемам функціонування графічної системи німецької мови приділяли увагу В. Жирмунський, О. Москальська, Н. Філічева, а також вітчизняні дослідники: В. Бублик, Б. Левицький, Ю. Жлуктенко, Т. Яворська.

У рамках германського комунікативного простору протягом історичного розвитку функціонували такі типи письма: рунічне, готське, латинське.

Найдавнішим типом письма у цьому контексті є рунічне письмо. Руни – це знаки, що являли собою вертикальні або косо розташовані штрихи, що було зумовлено технікою написання рун на камені, дереві або кості [3, с.102]. До цього часу вчені не з'ясували походження рунічного письма. Теорії щодо грецького, латинського, північноіталійського алфавітного походження рун піддавалися критиці і не є науково доказовими. Вважається, що рунічне письмо виникло у 1 ст. н.е., в Скандинавії зустрічаються рунічні написи 3 ст. н.е.

Найдавніший рунічний алфавіт мав 24 знаки, які разом склали один рунічний ряд, де кожна руна займала певне традиційне місце. За послідовністю перших шести знаків цей алфавіт називають «футарк». Іншою його назвою є також старший рунічний алфавіт, або старші руни [2, с. 45].

Деякі рунічні знаки не мали стійкої форми. В різних місцевостях спостерігаються рунічні написи з варіативною формою написання знаків. Руни, за винятком двох, мали назву від означуваного ними іменника, що починався з позначеного руною звуку. Найдавнішим написом, зробленим старшими рунами, вважається напис на списі, знайдений у Норвегії. Він

датується приблизно 200 р. н. е. Рунічні написи знайдені і в інших місцевостях: всього близько 150 написів цими рунами. Вірогідно, що писемна мова старших рун була спільною для скандинавського та західногерманського ареалу.

У зв'язку із перетвореннями графічної системи старших рун треба коротко згадати про молодші, пунктовані та дальські руни. Молодші руни відомі з 9 по 11 ст. в Скандинавії (до 5000 пам'яток). Алфавіт молодших рун складався лише з 16 знаків і становив варіант старшого рунічного алфавіту. Одна руна передавала декілька звуків. Відомі два варіанти молодших рун: шведсько-норвезький (до кінця 10 ст.) та датський, вживаний у Данії. Останній з кінця 10 ст. поступово витіснив шведсько-норвезький і розповсюдився у Швеції та Норвегії. З кінця 12 ст. до деяких рун стали додавати крапки. Вважається, що це здійснювалося метою збільшення кількості знаків. Виникли пунктовані руни, що вживалися паралельно з латинським письмом і зазнали на собі його впливу. У написах 17 – 18 ст. застосовані дальські руни – особливий вид письма, що виник при змішуванні рун з латинськими буквами. У своєму розвитку руни почали вживатися не тільки з магічною метою, а й для опису історичних подій та віршування.

Другим типом письма германців є готське письмо. Хоча готська мова не була прямим пращуром німецької мови та інших германських мов, окремі її елементи функціонували у давньовірхньонімецькій мові, зокрема готський спірант, що у давній німецькій мові позначався *th, dh* [1, с. 121]. Окрім того, готська мова, володіючи писемними пам'ятками того часу, коли їх ще не було в інших германських мовах і діалектах, дає матеріал для аналізу і порівняння розвитку мовних феноменів у різних германських мовах.

Готське письмо було створене вестготським єпископом Вульфілою на основі грецького унціального алфавіту, коли вестготи оселилися в Мезії в межах Східної Римської імперії та прийняли християнство [1, с. 23]. Про грецьке походження готського алфавіту свідчить форма літер та порядок їх розташування. Початкова форма літер готського алфавіту невідома і не може бути відновленою, оскільки існують відмінності у написанні літер у різних рукописах. Грецький вплив можна прослідкувати при передачі довгих голосних звуків діаграмами, як і в грецькій мові: [ē] – ai, [ī] – ei, [ō] – au. Але окремі літери були запозичені з латинського (*h, j, r, f, s, q*) та рунічного (*u, o*) алфавітів. Назви окремих готських літер пов'язані із назвами відповідних рунічних знаків: *f* називається *fe*, *b* – *bercna* [2, с. 48].

Як і в рунічних написах, довгота і короткість звуків в готських рукописах не позначалася на письмі. Букви передавали і відповідні числа, як і в грецькому алфавіті. Букви *korra* і *samprī* не мали мовного значення і передавали тільки цифри.

Сполучення в готському алфавіті декількох писемних традицій викликано необхідністю модифікацій грецького алфавіту, його пристосуванням до передачі звуків готської мови. Труднощі встановлення звукової системи готської мови обумовлені тим, що букви готського алфавіту в різних позиціях передають різні звуки, але поступовий прогрес у цьому питанні все ж відбувається.

Латинське письмо є третім типом писемності, застосовуваної для потреб писемного мовлення у германських народів. Латинський алфавіт, як і руни, передавали мовлення племен та народностей, що безпосередньо брали участь в утворенні німецької нації. Латинь була офіційною мовою на території середньовічної Німеччини. Католицька церква зобов'язувала на всій території країни читати служби тільки латинською мовою. Для цього учнів у монастирських школах навчали цій мові. І вперше німецька мова в передачі латинськими літерами з'явилася саме там, у вигляді глосів – словників до латинських текстів, а також надрядкових та підрядкових перекладів, що робили учні, а потім використовували у своєму навчанні.

Найвідомішим з глосів є «Аброганс», створений у Сан-Галенському монастирі під впливом лангобардського діалекту [6, с.28].

Іншими сферами суспільного життя, де почала вживатися писемна німецька мова латинськими літерами, були юриспруденція та діловодство. У законах, грамотах треба було передавати місцеві німецькі імена, назви місцевостей, суспільні терміни [2, с.47]. Це відбувалося також за допомогою латинських літер, оскільки німецька мова не мала на той

час своєї графічної системи. Оцінивши зручності латинського алфавіту, його почали використовувати у записах суцільних німецьких текстів.

Тодішній латинський алфавіт мав 23 літери, у прадавній своїй формі він складався з 20 літер, коли ще не було літер q, y, z. Літери j, v були не окремими знаками алфавіту, а графічними варіантами букв i та u; j з'явилася пізно, у 16 ст., і рідко вживалася. Літери i (j) та u (v) застосовувалися для позначення і голосних [i, u], і приголосних [j, v]. Літера w також виникла пізніше через злиття двох uu або vv [2, с.49]. Знаків пунктуації в античному письмі не було, був відсутній поділ на великі та малі літери. Слова відокремлювалися словорозділовими знаками, що ставалися на рівні середини букв. У післяантичний час виникло розрізнення великих та малих літер, з'явилися розділові знаки.

У найдавніших записах німецькою мовою літери латинського алфавіту вживалися з їх латинським звуковим значенням. Доповнень до алфавіту ще не було. Для передачі відмінних від латинських літер використовувалися ті літери, що позначали схожі або близькі звуки (буква u для звука w).

Найвідомішою формою латинського письма було капітульне письмо, або капітул. За формою його букви були схожими на сучасні великі латинські літери. Писали на вощених та свинцевих табличках, папірусі. У 3-4 ст. з цього письма розвинулося унціальне, простіше, з округлими обрисами літер, спеціальне книжне письмо. Літери унціального письма наближені до сучасних малих латинських літер. Ця форма письма виникла з появою пергаменту.

Ще до появи унціального письма розвинулися різні форми курсивного письма. Вони застосовувалися в листуванні, ділових документах, там, де треба було швидко записати інформацію. Курсив, як спрощена форма письма, вплинув на унціальну форму. У 6 ст. ця форма спрощується до напівунціалу. Цей шрифт, у свою чергу, наблизився до найчіткішого різновиду курсиву і перетворився на мінускульне письмо, близьке до сучасних малих літер латинського алфавіту [2, с.51].

Більшість давньонімецьких текстів написана мінускульним письмом. Його різновидами були інсулярне, що виникло в Ірландії на основі напівунціала, та континентальне письмо. Інсулярне письмо застосовували і у Франкській імперії.

З початку 8 ст. континентальне письмо набуло форми каролінгського мінускула. Він був створений писарями Карла Великого і мав вигляд чіткого і чистого письма. Майже всі літери каролінгського мінускула побудовані на поєднанні двох простих елементів: півкола і палички. Прості форми усіх літер, їх чіткі відмінності одна від одної дають змогу охопити великі частини тексту і таким чином забезпечити швидке читання.

У деяких діалектах давньої німецької мови помітний англосаксонський вплив. Так, у «Пісні про Гільдебранда» та «Салічній правді» можна знайти знак ð, для позначення постдентального спіранта, що звичайно писали через буквосполучення dh, th, а також англосаксонський рунічний знак для позначення приголосного [v], що звичайно передавався на письмі через uu або w [5, с. 13].

У різних діалектах один і той же звук міг передаватися різними знаками. Так, редукований голосний у більшості діалектів з'являвся на письмі як e, а в баварських та алеманських рукописах як графема i. Навіть в одному діалекті (баварському, алеманському) можна зустріти варіативне написання того ж самого слова (geban – kran, ouga – ouca) [5, с. 19].

У кінці 11 – на початку 12 ст. економічні зрушення, зокрема, ріст міст, призвели до розвитку культури. У цей час з'являються школи, поширюється освіта, і в зв'язку з цим збільшується обсяг документів та потреба у книгах як засобах навчання. Інтенсивне використання письма призвело до появи його нової форми – готичного письма. Ознаками готичного письма є витягнута та звужена форма літер, тісне їх розташування, наявність штрихів та зламу. Звивисті накреслення ламають безперервний рядок слова. Збільшена потреба у книзі, нестача пергаменту зробили письмо економічнішим. Злами – це результат особливої заточки пера. За цією ознакою одну з форм готичного письма називають фрактурою (перелом). Вертикальні та горизонтальні штрихи літер фрактури перепліталися у решітку. Німецька назва Gitterschrift, Textur відображає цю ознаку даної форми готичного письма.

Результатом швидкого креслення готичного книжного письма стала поява готичного курсиву, що розповсюдився в 13 – 15 ст. З поширенням книгодруку фрактура закріплює свої позиції, з неї походять сучасні варіанти готичного друкарського шрифту [2, с. 51].

Каролінгський мінускул проіснував до 13 ст. і потім відродився у 15 ст. у вигляді антикви, округленого гуманістичного письма. Сучасний латинський друкарський шрифт має своїм походженням антикву епохи Відродження. Антиква, або гуманістичний курсив, був створений в Італії гуманістами і поширився всією Європою. Його літери, позбавлені надлишкових елементів, простих, округлих форм, пришвидшували процес письма. У 14 ст. з'являється поперечна паличка у t, з 13 ст. над і іноді ставили штрих, а в 16 ст. крапка над і утверджується всюди [11].

У часи переходу від середніх віків до нового періоду історії (Реформація, Селянська війна) німецька мова витісняє латинь з усіх сфер суспільного життя, окрім науки [4, с. 39].

У ранньовісній німецькій період виникли нововведення у графічній системі німецької мови: засоби графічного зображення довготи голосних, єдиний спосіб написання умлаутів через діакритичні знаки (ä, ü, ö), унормування вживання буквосполучень sch, ch, st, sp, ß, ss, chs, tz.

Готичний стиль письма поступово виходив із вжитку в країнах Західної Європи. Але в Німеччині він зберігся поряд з антиквою і довгий час вважався особливим національним стилем письма. Букви готичної форми вживалися у Німеччині до 1940 р. Антиква отримала поширення з кінця 19 ст., але офіційно її визнали після революції 1918 р.

З 1915 по 1941 рр. в школах Німеччини був введений так званий шрифт Зюттерліна. Його створив берлінський кресляр та художник Л. Зюттерлін (18766 – 1917) [12].

У Гітлерівській Німеччині здійснювалися спроби застосування готичного письма, яке використовувалося у нацистській пропаганді. Але страх Гітлера щодо впливу на старий шрифт імперії єврейського кубічного письма перешкодив цьому задуму [13].

Зараз алфавіт німецької мови складається з 26 латинських літер, також наявні три умлаути ä, ö, ü та лігатура ß. При передачі слів іноземного походження в окремих випадках застосовуються додаткові варіанти букв.

Отже, у розвитку графічної системи германських мов, зокрема, німецької мови, можна прослідкувати тенденцію переривчастості. Найдавніша система письма, руни, не є генетичними попередниками ні готського письма, ні тим більше, сучасної графічної системи на основі латинського алфавіту. Обидві системи взяли з рун тільки окремі елементи. Готське письмо не мало подальшого розвитку і занепало разом із зникненням племені готів.

Руничне письмо змінювало свої елементи протягом сімнадцяти століть. При чому спостерігається спрощення графічної системи у бік утруднення розуміння написаного тексту. Введення діакритичних знаків тільки частково вирішило цю проблему. Процес змішання з латинським письмом завершився відмиранням і цієї графічної системи.

Латинське письмо виявилось найжиттєздатним і пережило декілька етапів перетворень, що вели загалом до ускладнення графічної системи: зросла кількість літер в алфавіті, з'явилися великі та малі літери, діакритичні знаки для позначень нових звуків, лігатури.

На форму літер вплинуло застосування матеріалу, на якому тоді писали. Камінь, дерево, кістка унеможлилювали застосування округлостей та плавних ліній. Ці елементи букв з'явилися лише з винайденням пергаменту. З розвитком друкарства перевага стала надаватися простим формам літер. З іншого боку, процес письма тяжів до спрощення: поряд із зразковим книжним письмом завжди виникали прості форми у вигляді курсиву, які пришвидшували написання висловлювань. Таким чином, ускладнення графічної системи німецької мови призвело до спрощення процесів відтворення та сприйняття писемного мовлення.

Подальшого розгляду потребують питання відповідності звуків (фонем) та літер (графем) у різні періоди розвитку німецької мови, виникнення нових графем у графічній системі німецької мови, застосування на письмі діакритичних знаків

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Жирмунский В.М. История немецкого языка. – М.: Из-во литературы на иностранных языках, 1956. – 386 с.
2. Жлуктенко Ю.О., Яворська Т.А. Вступ до германського мовознавства. – К.: Вища школа, 1986. – 232 с.

3. Левицький В.В. Основи германістики. – Вінниця: Нова книга, 2008. – 528 с.
4. Москальская О. И. История немецкого языка. – Л.: Учпедгиз, 1959. – 390 с.
5. Филичева Н.И. История немецкого языка. – М.: Из-во Московского ун-та, 1959. – 280 с.
6. Bublik W.N. Geschichte der deutschen Sprache. – К.: Вища школа, 1983. – 232 с.
7. Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. – Mannheim: Bibliographisches Institut, 1998.- 912 S.
8. Heller K. IDS Sprachreport. Extraausgabe // www.ids-mannheim.de 15.03.2001.
9. Kosmin J. G., Bogomasowa T.S., Hizko L.I. Theoretische Phonetik der deutschen Sprache. – М.: Высшая школа, 1990. – 224 с.
10. <http://textarhive.ru/c-2387353-p14.html>
11. <http://po-teme.com.ua>
12. http://flight-attendant.ru/german_general/
13. <https://ru.m.wikipedia.org>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Хоменко – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри германської філології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історія німецької мови.